

Розділ 6. ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ (1891–1938): ГРОМАДСЬКА, ВІЙСЬКОВА ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Ключовою постаттю українського громадсько-політичного життя напередодні Першої світової війни та національно-визвольних змагань середини першої половини ХХ ст. є Євген Коновалець. Знаємо його як одного із засновників та керівника таких національних сил: військової формації Січових стрільців; Української військової організації; Організації українських націоналістів. Дві останні – це головні рушії боротьби за відродження державності після того, як у 1921 р. було програно всі битви за українську незалежність. За цими силами стояла дуже складна та тривала праця організації та об'єднання людей для спільної ефективної боротьби. Саме малодослідженою залишається така праця Є. Коновальця.

Євген Коновалець народився 14 червня 1891 р. у с. Зашків, що приблизно за 19 км на північний захід від Львова в напрямку до містечка Жовква.

Рід Коновальців походив із м. Комарно (місто районного значення Городоцького району Львівської області). У Зашків переїхав жити дід Євгена Михайло Коновалець (1824–1889), який у 1852 р. одружився з Марією Скоробогатою, дочкою пароха Зашкова о. Скоробогатого.

На час одруження Михайло Коновалець закінчив духовну семінарію та теологічний факультет Львівського університету. У сім'ї о. Михайла Коновальця було 9 дітей (4 сини та 5 дочок). Батько Є. Коновальця був третім сином у сім'ї.

Із дочок доцільно виділити наймолодшу Євгенію, яка вийшла заміж за о. Володимира Стернюка, пароха в Пустомитах. Їхній син архієпископ Володимир Стернюк (1907–1997) був главою Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) у підпіллі в 1972–1991 рр.

Батько Євгена, Михайло Коновалець (1859–1944), залишився в Зашкові, де почав вчителювати в двокласній україномовній народній школі, а згодом став її директором¹. Одружився з Марією Срокою (походила по матері з польської шляхетської родини Венгжиновських), яка також була вчителькою цієї школи. У подружжя Михайла та Марії Коновальців народилося троє синів та донька, яка після народження померла. Найстаршим сином був Євген, 22 липня 1894 р. народився Мирон, а 15 травня 1896 р. – Степан.

У віці 6 років Є. Коновалець пішов у 1 клас двокласної школи в Зашкові. Шлях до середньої освіти відкривала повна чотирикласна початкова школа.

¹ Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem księstwem Krakowskiem na rok 1901. Lwów. S. 553.

У 1899 р. продовжив здобувати освіту у Львові в українюмовній школі вправ при Львівській учительській семінарії².

Після здобуття повної початкової освіти Є. Коновалець в 1901 р. вступив у Цісарсько-королівську академічну гімназію у Львові з українською мовою навчання. Упродовж 8 років навчався в «Б» класі³.

У червні 1909 р., завершивши навчання в гімназії, Є. Коновалець вступає на факультет права і політичних знань Львівського університету. Свідоцтво про закінчення навчального закладу (абсольвент) він отримав тільки в березні 1921 р.⁴.

На час вступу в університет Є. Коновалець активно займався громадською роботою в рідному Зашкові. Зокрема, був одним із тих, хто долучився до розвитку читальні «Просвіта», заснування тіловиховного товариства «Сокіл»⁵. Найімовірніше, навчався дистанційно.

Відкриття «Сокола» в Зашкові відбулось 20 червня 1909 р. Старшиною обрали Г. Клюка, а секретарем – Є. Коновальця. На час відкриття товариство мало 50 членів⁶.

Щодо участі Є. Коновальця в діяльності зашківської «Просвіти», то зі звіту за 1 січня 1909 р. – 15 квітня 1910 р. робимо висновок, що він не був членом керівного складу читальні. Фігурував серед доповідачів рефератів на просвітніх і навчальних заходах «Про значення товариства “Сокіл”», «Профспілковий рух взагалі і про значення спілки кредитової», «Про значення спілкового склепу», «Т. Шевченко і його значення для селянства», «Історія України-Руси (найдавніші часи)». На час звіту зашківська читальня налічувала 149 членів⁷.

У липні 1909 р. за результатами I Всеукраїнського студентського з'їзду було створено «Український студентський союз» (УССоюз)⁸. На той час студентство гуртувала проблема колонізації Львівського університету та вимога відкрити український університет у Львові.

Трагічною датою в боротьбі за український університет у Львові стало 1 липня 1910 р.⁹. Українські студенти в головному корпусі університету проводили віче, яке польські студенти заблокували. Це переросло в сутички та постріли. Як наслідок, поранення отримало 10 українських студентів, серед них – студент факультету права та політичних знань Адам Коцко. Не приходячи до пам'яті, він помер на місці. Поранення зазнали і польські студенти. Поліція затримала всіх

² Грицай О. Життя і діяльність Є. Коновальця до 1917 р. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 19; Шах С. Молодість Євгена Коновальця. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 55.

³ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1902/1903. Львів, 1903. Ч. 2. С. 66, 70.

⁴ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 26. Оп. 15. Спр. 456. Арк. 349–350 зв.

⁵ Грицай О. Життя і діяльність Є. Коновальця до 1917 р. С. 24.

⁶ Отворене «Сокола» в Зашкові. *Свобода*. 1909. 1 липня. С. 4.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 348. Оп. 1. Спр. 2618. Арк. 1–2.

⁸ Кузьмин Р. Український студентський союз: центральний координаційний орган студентських товариств Галичини в 1909–1914 роки. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. 2016. Вип. 110. С. 47.

⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5–7.

українських студентів. Газета «Діло» опублікувала прізвища більше 300 заарештованих, серед них був і Є. Коновалець¹⁰.

За результатами попереднього слідства, 127 студентів перевели до в'язниці. Пізніше 101 український студент постав перед судом¹¹. У цьому переліку Є. Коновальця немає. Під час судових засідань Є. Коновалець проходив як свідок, 20 травня 1911 р. його було заслухано в суді¹². Після цієї трагедії Є. Коновальцю вдалося продовжити навчання в університеті, хоча на нього й завели дисциплінарну справу¹³.

З другого семестру 1912/1913 н. р. він почав вивчати в університеті курс професора М. Грушевського «Вибрані питання з історії Східної Європи» (1 год)¹⁴.

Уже 15 грудня 1912 р. Є. Коновалець був обраний до головної ради УССоюзу. Керівником став студент О. Когут, заступником – студент А. Жила, Р. Дашкевич – архіваріусом, а Є. Коновалець – касиром¹⁵. В УССоюзі Є. Коновалець відповідав за роботу з відкриття українського університету у Львові та працював у ІV національно-демократичній секції¹⁶. Приблизно в квітні 1913 р. його обрали керівником ІV секції¹⁷.

Важливо зазначити, що на той час Є. Коновалець також був членом Української національно-демократичної партії (УНДП). На з'їзді 25–26 грудня 1912 р. його обрали до «тіснішого» Народного комітету партії¹⁸.

Приблизно на кінець 1912 р. – початок 1913 р. припадає поява Є. Коновальця у складі управління філії «Просвіти» імені М. Шашкевича¹⁹. У 1914 р. він уже обійшов посаду секретаря²⁰.

На початку Першої світової війни Є. Коновальця було мобілізовано до 19-го полку крайової оборони ХІ корпусу армії Австро-Угорської імперії²¹. 30 серпня 1914 р. через швидкий наступ російських військ сотню «однорічних добровольців» 19-го полку крайової оборони залізницею відправили до Ужгорода, а далі – до містечка Левоча (Словаччина). Потім цю школу старшин перевели в Австрію, у містечко Кніттенфельд, розташоване приблизно за 70 км на північний захід від Грацу. Після чотиримісячного вишколу Є. Коновалець отримав звання «кадет-офіцер» та повернувся в розташування свого полку поблизу Грацу, у 10-ту роту. У квітні 1915 р. полк переправили в Карпати для оборони гори Маківка, саме тут Є. Коновалець потрапив у полон²². До кінця

¹⁰ Празник польської чорної сотні. *Діло*. 1910. 2 н.ст. (19 ст.ст.) липня. С. 3–5.

¹¹ Качмар Л. Галичина в політичному житті Наддніпрянських емігрантів на початку ХХ ст. Львів, 2002. С. 69.

¹² Українські студенти перед польським судом. *Діло*. 1911. 22 н.ст. (9 ст.ст.) травня. С. 5.

¹³ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 6. Спр. 710. Арк. 11.

¹⁴ Там само. Оп. 15. Спр. 456. Арк. 349 зв.

¹⁵ ЦДАЛ України. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1.

¹⁶ Шах С. Молодість Євгена Коновальця. С. 65.

¹⁷ На довірочну нараду. *Діло*. 1913. 6 н.ст. (23 ст. ст. квітня) травня. С. 5.

¹⁸ Народний з'їзд. *Свобода*. 1913. 2 січня. С. 4.

¹⁹ Пригадусь виділам. *Свобода*. 1913. 23 січня. С. 10.

²⁰ ЦДАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3572. Арк. 50.

²¹ Шах С. Молодість Євгена Коновальця. С. 74.

²² Там само. С. 78–80.

1916 р. перебував у таборі для військовополонених у Чорному Ярі над Волгою²³.

У кінці 1916 р. Є. Коновальця перевели в табір у Царицині. Туди наприкінці 1916 р. прибули стрільці легіону УСС, серед них А. Мельник, Р. Сушко, В. Кучабський, І. Чмола та інші. У березні 1917 р. їх перевели на північ у табір до Дубовки, що приблизно в 50 км від Царицина. За час перебування стрільців у Царицині вони разом з Є. Коновальцем організовували спортивні заняття, лекції на різні соціально-економічні й гуманітарні теми.

Особливо активізувалося життя та діяльність у Дубовці та Царицині після того, як дійшла інформація про революцію в Росії і початок у 1917 р. державотворчих процесів у Києві.

Позиція Є. Коновальця була досить чіткою, 13 травня він надіслав до Центральної Ради лист зі словами: «Хвально Радо! Свої сили, досвід й знання віддати хочу будові нового, вільного життя в Україні»²⁴. На початку липня він уже перебував у Києві, де починав діяти під прізвищем Є. Блавацький²⁵. Уперше під своїм прізвищем Є. Коновалець офіційно згаданий у протоколі засідання Галицько-Буковинського комітету від 28 грудня 1917 р.²⁶

Євген Коновалець 17 серпня вступив до Галицько-Буковинського комітету²⁷ й почав активно популяризувати в середовищі Центральної Ради та Українського генерального військового комітету ідею створення окремої західноукраїнської військової одиниці²⁸. Окрім цього, займався волонтерською роботою для допомоги цивільному населенню, яке жило в районі Збаражу²⁹.

Щодо військової формації, то вона була створена 12 листопада 1917 р. під назвою Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців. Цього дня в Києві проходило віче вихідців із західноукраїнських земель. Віче організував Галицько-Буковинський комітет для висвітлення намірів поляків приєднати Холмщину, Полісся і частину Волині до Польського королівства, а також плану Австро-Угорщини розширити автономні права Галичини та Буковини³⁰.

Віче розпочалося о 18 год у педагогічному музеї за участі майже 2,5 тис. біженців, виселенців, військовополонених українців австро-угорського підданства, чеської делегації, очолюваної Т. Масариком, румунського представництва Буковини, очолюваної Е. Ісопеску, членів Центральної Ради та уряду – генеральних секретарів судових справ М. Ткаченка та військових справ С. Петлюри³¹.

²³ Verlustliste. Зошит № 481 від 24.10.1916, Відень, 1916. С. 3. URL: http://digi.landesbibliothek.at/viewer/image/AC08513816_Verlustliste_Nr_0481/3/#topDocAnchor

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України, м. Київ (ЦДАВО України, м. Київ). Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.

²⁵ Там само. Спр. 106. Арк. 5.

²⁶ Там само. Спр. 71. Арк. 72.

²⁷ Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. Київ, 2010. С. 26.

²⁸ Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України (1917–1919 рр.). *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен, 1974. С. 182.

²⁹ ЦДАВО України, м. Київ. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 65.

³⁰ Народна воля. 1917. 14 листопада.

³¹ Там само.

Командиром куреня військовий секретаріат призначив старшину колишньої російської армії О. Лисенка, який був членом Всеукраїнської ради військових депутатів³².

Уже на початку січня 1918 р. командиром став Є. Коновалець, замінивши на цій посаді колишнього усусівця В. Дідушка³³, проти якого в курені були налаштовані колишні усуси, як і проти його брата П. Дідушка. Отже, Є. Коновалець став третім та останнім командиром військової формації Січових стрільців в українській армії впродовж 1918–1919 рр.

На початку січня 1918 р. у Київ приїхали та приєдналися до куреня Січових стрільців А. Мельник, Р. Сушко, Д. Герчанівський, В. Кучабський, П. Пасіка та ін.³⁴.

У Духовній семінарії в Києві 8 січня 1918 р. відбулися збори особового складу куреня Січових стрільців. На них заклали основи політичної стійкості, боєздатності та національної свідомості особового складу, а хто не поділяв принципів, покинув курінь. Також було змінено назву з Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців на І курінь Січових стрільців, що давало змогу поповнювати особовий склад вихідцями з Наддніпрянщини³⁵. Начальником штабу куреня став А. Мельник.

Після реорганізації курінь, який перебував у стані вишколу, налічував від 660 до 700 стрільців. Важливим координаційним осередком стала Стрілецька рада під керівництвом Є. Коновальця та заступника А. Мельника.

Також Є. Коновалець був членом громадсько-політичної організації українців Австро-Угорщини в Києві – «Головної ради галицьких, буковинських та угорських українців». Видавничим органом ради стала газета «Січовий стрілець», а з березня 1918 р. – газета «Наша думка».

Напередодні війська більшовицької Росії, забезпечивши проголошення маріонеткової Української Народної Республіки рад у Харкові, розпочали війну проти Української Народної Республіки зі столицею в Києві.

Особовий склад куреня Січових стрільців, який становили українці австро-угорського підданства, що мали бойовий досвід участі в боях Першої світової війни, в середині січня 1918 р. приступив до виконання бойових завдань. До початку березня 1918 р. довелося разом із боєздатними силами Коша Слобідської України, полками ім. Б. Хмельницького, П. Полуботка, І. Богуна, К. Гордієнка, загонів Вільних козаків, громадських відділів та інших сил стримувати наступ більшовицьких військ на Київ, забезпечувати охорону уряду, казни та керівництва Центральної Ради.

Курінь Січових стрільців і Кіш Слобідської України 1 березня за допомогою союзних військ Німеччини та Австро-Угорщини повернулися до Києва. Наступного дня до Києва повернулися і Центральна Рада та Рада Народних міністрів³⁶. 11 березня командування куреня для формування нових сотень і поповнення наявних під гаслом «До зброї!» оголосило мобілізацію³⁷.

³² Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 рр. Київ, 2002. С. 17, 146.

³³ Головацький І. Василь Дідушок: полковник, отаман: хроніка життя і діяльності (1889–1937). Львів, 1998. С. 69–70.

³⁴ Гелей С. Василь Кучабський. Наукова спадщина. Сторінки життя. Львів, 1998. С. 489.

³⁵ Січовий Стрілець. 1918. № 1. Січень. С. 13–14.

³⁶ ЦДАВО України, м. Київ. Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 36.

³⁷ Наша думка. 1918. 11 березня.

За результатом мобілізації 26 березня наказом Міністерства військових справ УНР І курінь Січових стрільців було перейменовано в І полк Січових стрільців³⁸. На кінець квітня полк налічував уже майже 3 тис. стрільців, а Є. Коновалець був полковником³⁹. Одночасно Є. Коновалець продовжував діяльність у складі Головної ради галицьких, буковинських та угорських українців.

Під час державного перевороту 29 квітня 1918 р. і проголошення гетьманом П. Скоропадського сили полку Січових стрільців виконували завдання з охорони Центральної Ради. Відмова переходити на бік нового керівництва держави змусила П. Скоропадського запросити Є. Коновальця на розмову в свою резиденцію. На пропозицію визнати нову українську владу командири Січових стрільців висловили невдоволення методом зміни влади й відмовилися визнати гетьмана⁴⁰.

Уже 1 травня 1918 р. сили І полку Січових стрільців склали зброю та припинили діяльність. Щодо Є. Коновальця, то його місцем легальної роботи в Києві стала Головна рада галицьких, угорських та буковинських українців, яку він очолив 22 травня 1918 р.⁴¹

Через два місяці після державного перевороту Є. Коновалець вирішив повернутися на службу в армію Української Держави, відновивши формацію Січових стрільців. 11 липня 1918 р. він звернувся до Д. Донцова, щоб той посприяв в організації зустрічі з гетьманом у цій справі⁴². Очікувана зустріч із гетьманом відбулася 29 липня⁴³, а 23 серпня гетьман видав наказ про формування стрілецької військової частини під назвою «Окремий загін Січових стрільців»⁴⁴.

Місцем розташування Окремого загону Січових стрільців стала Біла Церква. П. Скоропадський не приховував, що, видаючи наказ, «дещо побоювався їх за їх схильності, але, з іншої сторони, їх обіцянки і, саме головне, наказ формувати не в Києві, а в Білій Церкві давав мені впевненість, що нічого небезпечного цей елемент для існуючого уряду зробити не зможе...»⁴⁵.

Після проведення всіх відповідних організаційних та мобілізаційних заходів Окремий загін Січових стрільців на першу декаду листопада 1918 р. становив 46 старшин і 816 стрільців, а весь особовий склад, задіяний у структурних частинах, налічував приблизно 59 старшин і 1 187 стрільців⁴⁶.

Кількамісячне перебування поза армією сприяло зближенню Є. Коновальця з коаліцією опозиційних сил до гетьмана П. Скоропадського – Українським на-

³⁸ ЦДАВО України, м. Київ. Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 61.

³⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 353. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 132.

⁴⁰ Скоропадський П. Спогади. Київ; Філадельфія, 1995. С. 156; Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Львів, 2002. С. 10.

⁴¹ Наша думка. 1918. 20 травня.

⁴² Донцов Д. Рік 1918. Київ. Торонто, 1954. С. 36.

⁴³ Там само. С. 48, 50.

⁴⁴ Донцов Д. Рік 1918... С. 49; Скоропадський П. Спогади. С. 373; Кучабський В. Від першочинів до Проскурівської операції. *Корпус Січових Стрільців: Восньо-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967*. Чікаго, 1969. С. 129.

⁴⁵ Скоропадський П. Спогади. С. 270.

⁴⁶ Стефанів З. Українські Збройні сили 1917–21 рр. [Б. м.]: СУВ, 1947. Ч. 1: Доба Центральної Ради й Гетьманату. С. 106; Шкільник М. Україна у боротьбі за державність. Торонто, 1971. С. 265.

ціональним союзом (УНС), керівником якого був В. Винниченко. Їхня співпраця зводилася до організації антигетьманського повстання. У стрілецькому середовищі повстання вважали не боротьбою за владу, а захистом суверенітету й незалежності Української держави.

У Києві 6–7 листопада особливого значення набула дискусія з галицькою делегацією від Української Національної Ради в складі О. Назарука та В. Шухевича, які приїхали з дорученням просити військову допомогу в П. Скоропадського для оборони Львова⁴⁷. Зауважу, що галицькі військово-політичні сили не підтримували прямих контактів зі Стрілецькою радою.

Натомість Головна рада галицьких, угорських та буковинських українців і Стрілецька рада через декілька днів після Листопадового чину створили в Києві галицький бойовий комітет, який розпочав мобілізацію добровольців для участі в захисті державотворчих процесів на західноукраїнських землях. Утім, 12 листопада начальник комендатури Києва видав постанову припинити набір добровольців. Серед затриманих був рідний брат Євгена Коновальця Степан⁴⁸.

Увечері 6 листопада делегати зі Львова зустрілися з П. Скоропадським. У приймальні гетьмана вони застали Д. Левицького та Є. Коновальця, а далі разом зайшли на прийом. О. Назарук пояснив, що відбувається у Львові, та звернувся по допомогу. Після певних уточнень постало питання про відправлення на допомогу до Львова Окремого загону Січових стрільців⁴⁹.

Загалом, ця історія завершилася тим, що Стрілецька рада відмовилася їхати в Галичину, а О. Назарук залишився в Білій Церкві та приєднався до антигетьманського повстання.

Вирішальну роль для Є. Коновальця в приєднанні до антигетьманського повстання зіграла «Грамота Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків України», видана 14 листопада 1918 р., згідно з якою було проголошено курс на федеративний союз із небільшовицькою Росією.

З цього приводу Є. Коновалець писав: «Пам'ятного 15 листопада 1918 р., після проголошення маніфесту й складення московського кабінету, я пішов ще раз на власну руку до Гетьмана й поставив йому такі побажання: 1) відкликання маніфесту; 2) скликання національного конгресу, що його планував Український Національний Союз...; 3) розформування російських добровольчих дружин; 4) перенесення Січових стрільців з Білої Церкви до Києва. Гетьман відмовив, розвів руками й сказав, що не в силі вдіяти... Тоді я заявив, що складаю з себе перед Гетьманом відповідальність за подальший хід подій, бо вважаю становище, яке склалося, суперечним основним ідеям Січового Стрілецтва»⁵⁰.

Павло Скоропадський писав: «Я до цього часу вважаю, що єдиною причиною такого підйому серед повстанців на перших порах була, як грім серед ясного неба, моя грамота про федерацію, коли б її не було, я переконаний, що сі-

⁴⁷ Назарук О. Рік на Великій Україні. Відень, 1920. С. 5.

⁴⁸ ЦДАВО України, м. Київ. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 10 зв.–12 зв.

⁴⁹ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Львів, 2002. С. 16; Левицький Д. Січові Стрільці і оборона Львова. *Діло*. 1924. 27 квітня.

⁵⁰ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. С. 20.

човики із-за соціальних питань не пішли б проти мене, та й чимало українських партій не зрушилось б з місця»⁵¹.

У Білій Церкві 16 листопада Окремий загін Січових стрільців під командуванням Є. Коновальця перейшов на бік Директорії та розпочав антигетьманське повстання, під час якого, 28 листопада, Окремий загін Січових стрільців було реорганізовано в I дивізію Січових стрільців у складі двох піших полків⁵². Із грудня на основі I дивізії Січових стрільців, Дніпровської дивізії та Чорноморської дивізії виник Осадний корпус на чолі з Є. Коновальцем⁵³.

На ранок 15 грудня сили дивізії Січових стрільців повністю контролювали Київ, зосередивши головну увагу на забезпеченні громадського порядку⁵⁴. У місті було введено військовий стан та комендантську годину. Упродовж півтора місяця Є. Коновалець і штаб Осадного корпусу, а з останньої декади січня 1919 р. Корпус Січових стрільців, сконцентрував у Києві військово-політичну владу. Порівняно з січнем 1918 р., у столиці не відбулося жодного більшовицького повстання. Успішно велася боротьба з антидержавною пропагандою та провокаціями за допомогою вимушених заборон, обмежень, цензури, жорстких заходів покарання тощо.

Євген Коновалець спробував українізувати Київ наказом від 31 грудня, який зобов'язував до 18 січня «замість знятих російських написів, вивісити написи на українській мові. Написи мають бути зроблені грамотно»⁵⁵. Згодом цей термін було продовжено до 26 січня 1919 р.⁵⁶.

Серйозним викликом, який у 1919 р. не вдалось подолати, стала Друга більшовицько-українська війна, що розпочалася у грудні 1918 р. Для посилення центральної влади й припинення військово-політичного хаосу в УНР члени Стрілецької ради ініціювали встановлення в середині 1919 р. диктатури в державі. Є. Коновалець готовий був спільно з В. Винниченком та С. Петлюрою нести відповідальність у межах колективної диктатури. Однак Державна нарада УНР 16 січня 1919 р. не підтримала ініціативу Стрілецької ради⁵⁷.

Сили Корпусу Січових стрільців змогли втримувати столицю до початку лютого 1919 р. А 1–2 лютого в супроводі частин Січових стрільців під командуванням І. Чмоли до Вінниці евакуювали Директорію, уряд і штаб Армії УНР. Саме в той момент, зі слів О. Назарука, В. Винниченко сказав: «Я спав спокійно тоді, коли знав, що сторожа з Січових стрільців. Таке ідейне військо трапляється в історії може раз на тисяча літ»⁵⁸. 5 лютого українські війська покинули Київ⁵⁹.

Корпус Січових стрільців (із липня 1919 р. Група Січових стрільців (Група СС)) під командуванням Є. Коновальця впродовж року брав участь у всіх

⁵¹ Скоропадський П. Спогади. С. 305.

⁵² Давний Р. [Дашкевич Р.] Про Січових Стрільців. Відень, 1921. С. 48.

⁵³ ЦДАВО України, м. Київ. Ф. 1074. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 6.

⁵⁴ Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівської операції. С. 197.

⁵⁵ Нова Рада. 1919. 2 січня.

⁵⁶ Українська ставка. 1919. 24 січня.

⁵⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. 3-тє вид. Київ, 2003. С. 80; Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Україна між двома силами. Скрантон, 1963. Т. 2. С. 30.

⁵⁸ ЦДАЛ України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 17.

⁵⁹ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Україна між двома силами. Скрантон, 1963. Т. 3. С. 150, 156.

визначених командуванням Армії УНР військових операціях проти військ більшовицької Росії, а з кінця вересня 1919 р. і проти російської Добровольчої армії генерала А. Денікіна.

За 1919 р. Є. Коновалець одного разу вступив у певний конфлікт із керівництвом Армії УНР, коли в середині червня разом зі своїм оточенням засудив страту П. Болбочана. У зв'язку з цим О. Назарук 19 червня писав: «Цілими ночами думають, як знищити самотню силу Січових стрільців. Чи через роззброєння, чи через зміну старшин...»⁶⁰. Є. Коновальця від командування Січовими стрільцями не наважились усунути.

У Новій Чорторії 4 грудня 1919 р. головний отаман С. Петлюра та голова ради міністрів УНР І. Мазепа за участю командувачів усіх груп Армії УНР провели нараду, де обговорили питання переходу до партизанської форми ведення війни з окупаційною Червоною армією. Командир Групи СС Є. Коновалець відмовився від партизанської війни та заявив про готовність розпустити Січових стрільців, щоб особовий склад мав можливість самостійно вибирати, що робити далі⁶¹.

Зранку 6 грудня відбулася остання військова нарада, на якій І. Мазепа передав письмовий наказ С. Петлюри щодо призначення новим командувачем Дієвої армії УНР, тобто армії, яка була задіяна в боях, М. Омеляновича-Павленка, а заступником – Ю. Тютюника для проведення партизанської боротьби – «Зимового походу»⁶².

Євген Коновалець та його оточення перед розформуванням Групи СС заклали три напрями для подальшої діяльності: перший – участь частини старшин та особового складу в партизанському рейді під командуванням М. Омеляновича-Павленка; другий – приєднання старшин до командування УГА у Вінниці, встановлення комунікації з лівими есерами, боротьбістами, проникнення в деякі окуповані міста для підтримки зв'язку тощо⁶³; третій – перехід командного та частини особового складу на чолі з Є. Коновальцем до Польщі для організації нових військових сил й очікування директив від військового керівництва в контексті угоди з Польщею⁶⁴.

Приблизно 7–9 грудня 1919 р. нечисельний особовий склад Групи СС із командувачем Є. Коновальцем було інтерновано польськими військами на станції Миропіль та спрямовано до Рівного. 19 грудня інтернованих переправили до табору в Луцьк. У Рівному вдалося у шпиталі залишити багато хворих на тиф⁶⁵.

Для організації життя в таборі Є. Коновалець перейняв керівництво ним і доклав багато зусиль, щоби створити стерпні умови для проживання та лікування хворих. Насамперед вдалося відокремити хворих від здорових⁶⁶.

Далі Є. Коновалець та його оточення почали більш предметно працювати над продовженням діяльності. Передусім сконцентрувалися на ідеї приєднання до

⁶⁰ ЦДАЛ України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 8 зв.

⁶¹ Тютюник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. Львів, 2004. С. 88–89.

⁶² Там само. С. 89.

⁶³ Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. Перт Ембой (США), 1959. С. 17–20, 54.

⁶⁴ Хома І. Євген Коновалець у Луцькому таборі для інтернованих (грудень 1919 – березень 1920 рр.). *Historical and Cultural Studies / Історико-культурні студії*. 2018. Vol. 5. No. 1. С. 43–47.

⁶⁵ Трагедія С. С. Воля. *Тижневик*. 1920. Т. 1. Ч. 3. С. 130–131.

⁶⁶ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. С. 45.

Української стрілецької бригади УГА в Німецькому Яблонному (Чехословаччина). Це рішення було прийняте на Стрілецькій раді в Луцьку 27 лютого 1920 р.⁶⁷.

Євген Коновалець отримав дозвіл на виїзд до Варшави. 5 березня він передав повноваження керівника Українського гарнізону м. Луцька Романові Сушчу⁶⁸, який 10 березня вивіз січових стрільців (160 старшин та 380 стрільців) із Луцька через Львів до Ланцута⁶⁹.

Уже 16 березня 1920 р. Є. Коновальця було підвищено до полковника та призначено на посаду начальника бригади в Німецькому Яблонному, А. Мельника – військовим аташе УНР у Чехословаччині, а Ю. Отмарштейна 1 квітня – начальником штабу бригади⁷⁰. Це засвідчує, що С. Петлюра підтримав ініціативи Є. Коновальця, який із Варшави виїхав до Відня⁷¹.

Євген Коновалець та Стрілецька рада розраховували, що їм як вихідцям із Галичини вдасться переконати командування бригади в Німецькому Яблонному про необхідність продовження війни з більшовиками в складі Армії УНР. На це розраховував і С. Петлюра. Однак командування бригади залишалося вірним Є. Петрушевичу. В умовах протистояння між УНР та ЗУНР залучити бригаду до українсько-польських сил наступу не вдалось.

На початку липня Є. Коновалець із Відня їде до Праги, де проживали та працювали А. Мельник, М. Матчак, Я. Чиж, В. Кучабський та ін. У Празі в липні 1920 р. відбулося засідання Стрілецької ради, на якому, зі слів Є. Коновальця, «після з'ясування безкорисності й безцільності дальшого перебування за кордоном, рішили ми закликати всіх Січових Стрільців до повороту в Галичину. Після цього засідання Стрілецької Ради перестала фактично існувати Січово-Стрілецька Організація...»⁷².

У Празі 2–3 серпня 1920 р. зібрався «З'їзд відпоручників українських військових частин і організацій за кордоном», який заклав початок створення Військової організації (ВО)⁷³. Далі Є. Коновалець дистанціювався від уряду УНР. У жовтні 1920 р. він пішов у тривалу відпустку, після якої вже до армії не повернувся⁷⁴.

Натомість намагався долучитися до ініціатив з об'єднання державних центрів УНР та ЗУНР, а також розвивати ВО, хоч головна робота з розбудови ВО відбувалася у Львові силами Я. Чижа, М. Матчака, В. Кучабського та ін.

Є припущення, що восени 1920 р. П. Дідушко, який перейшов на бік більшовиків, пробував завербувати Є. Коновальця для співпраці на користь УСРР⁷⁵.

⁶⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Archiwum im. Tarasa Shewczenki. M/f. 92256. S. 870.

⁶⁸ Ibid. S. 878.

⁶⁹ Переїзд Січових Стрільців через Львів. *Вперед*. 1920. 11 березня. С. 4.

⁷⁰ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ, 2007. С. 213, 276, 320.

⁷¹ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. С. 46.

⁷² Там само. С. 47.

⁷³ Там само. С. 48; Військовий з'їзд в Празі. *Громадська думка*. 1920. 16 серпня. С. 1.

⁷⁴ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки... С. 213.

⁷⁵ Хома І. Діяльність Є. Коновальця навколо військово-політичних процесів у серпня – жовтні 1920 р. *Historical and Cultural Studies / Історико-культурні студії*. 2019. Vol. 6. No. 1. С. 80–84.

Наприкінці вересня 1920 р. Є. Коновалець переїхав до Відня, а 2 жовтня поліція Відня надала Є. Коновальцю дозвіл на проживання як представникові української дипломатичної місії⁷⁶. У Відні він починає співпрацювати з працівником журналу «Воля» І. Рудницьким⁷⁷ та залучає його до підготовки історії Січових стрільців.

3 грудня 1920 р. увага Є. Коновальця була прикута до створення об'єднаного осередку – Всеукраїнської національної ради (ВНР), установче засідання якої відбулось у Відні 4 січня 1921 р.⁷⁸. У квітні 1921 р. ВНР припинила діяльність, позаяк досягнути порозуміння між державними центрами УНР та ЗУНР не вдалось⁷⁹.

Паралельно з участю у ВНР Є. Коновалець пробував реалізувати ідею об'єднання СС з УСС. В останній декаді березня 1921 р. був у Львові, на початку квітня 1921 р. повернувся до Відня, а звітти поїхав до Праги на з'їзд УСС, який проходив 5–13 квітня. Питання про об'єднання СС з УСС було знято з порядку денного з'їзду⁸⁰.

Після розпаду ВНР Є. Коновалець із друзями та добрим знайомим створив надпартійну громадську організацію «Молода Галичина». Головою став Д. Левицький, заступником – Є. Коновалець, секретарем – І. Рудницький, членами – А. Мельник, К. Воевідка, І. Чмола, П. Лисяк та його дружина Мілена Рудницька. Зі слів І. Рудницького, створення цієї організації було пов'язане з тим, «...що треба протиставитись отій жалюгідній емігрантській гризні»⁸¹. Для реалізації цих засад Є. Коновалець 20 липня 1921 р. повернувся до Львова.

Натомість уряд ЗУНР, щоб підпорядкувати їхню діяльність, розгорнув інформаційну дискредитацію. Зі спогадів Є. Коновальця влітку 1921 р.: «Ця кампанія велася без розбору засобів... Змістом кампанії галицького уряду був закид найвизначнішим членам Січового Стрілецтва, що вони просто польські агенти, які зовсім свідомо, а то й за гроші ведуть акцію проти галицького уряду»⁸².

Кінець серпня 1921 р. став трагічною сторінкою в історії ВО, адже 28 серпня 1921 р. колегія Київської губерніяльної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем УСРР винесла представнику ВО окупованих землях І. Андрухові смертний вирок⁸³. Мабуть, вирок було виконано 28 або 29 серпня. Неклорог про його загибель вийшов у Львові в газеті «Український вісник» 24 вересня⁸⁴.

Загалом, Є. Коновальцю після повернення до Львова не вдалося зайняти керівну роль у ВО. Провід залишався в Я. Чижа, М. Матчака, В. Кучабського та залучених ними О. Навроцького і В. Целевича.

⁷⁶ Polizeidirektion in Wien. *Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада)*. Архіви. Фонд Євгена Коновальця. № 307/19. Течка 56/13.

⁷⁷ Кедрин І. Життя, події, люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. С. 72–74.

⁷⁸ N.N. Всеукраїнська Національна Рада. *Воля*. 1921. Т. 1. Ч. 2. С. 98.

⁷⁹ Соляр І. Ідея консолідації національних сил у діяльності Всеукраїнської національної ради і Ради республіки. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2010. Вип. 17. С. 29.

⁸⁰ Листи Євгена Коновальця. *Євген Коновалець та його доба* / упоряд.: В. Мороз, В. Муравський, І. Хома. Івано-Франківськ, 2021. С. 287–290.

⁸¹ Кедрин І. Життя – події – люди: спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976. С. 74; Лисяк П. Світі нечестивих. *Воля*. 1921. Ч. 9/10. 3 жовтня. С. 350.

⁸² Коновалець Є. Причинки до історії української революції. С. 51.

⁸³ Ковальов А. Як гартувалася державність. Нариси до історії Української революції і Перших Визвольних змагань у Боярці-Будаївці та околицях Києва. Київ, 2020. С. 497.

⁸⁴ Посмертні згадки. *Український вісник*. 1921. 24 вересня. С. 7.

Замах С. Федака (молодшого) 25 вересня 1921 р. на львівського воєводу К. Грабовського в присутності Начальника Польської республіки Ю. Пілсудського оприявнив усі організаційні недоліки військової організації. Упродовж декількох тижнів польська поліція арештувала всіх головних постатей організації та закрила студентські легальні товариства.

Під час слідства та суду Є. Коновалець не проходив по цій справі, це означає, що він не був поінформований про оперативну роботу військової організації та дуже обережно комунікував із М. Матчаком, В. Кучабським, Я. Чижем та ін.

Приблизно у жовтні–грудні 1921 р. Є. Коновалець утвердився як командир ВО. Своєрідним штабом військової організації ще від часу заснування була Начальна колегія (Коновалець змінив її назву на Начальну команду) – колективний орган управління організацією, її створення дало змогу вибудувати горизонталь управління через референтури та вертикаль від начальної команди до окружних і повітових осередків.

Окрім того, Є. Коновалець повернувся до середовища УНДП. У 1919 р. ця партія була перейменована в Українську народно-трудова партію. Першу згадку про його членство в УНДП подає в своєму щоденнику М. Кордуба. Йдеться про участь у засіданні Народного комітету 23 листопада 1921 р.⁸⁵

Паралельно Начальна команда ВО долучилося до роботи зі заснування журналу. 10 квітня 1922 р. Є. Коновалець писав А. Мельнику, що 1 травня у Львові почне виходити ЛНВ, головним редактором буде Д. Донцов. Далі зазначає, що він таки домігся свого, але просить цю інформацію не розголошувати⁸⁶. Легальним місцем праці для Є. Коновальця з кінця 1921 р. була філія товариства «Прогрес» імені М. Шашкевича, де він займав посаду секретаря⁸⁷.

Помітну роль Є. Коновалець відіграв в організації допомоги українським інвалідам та інтернованим війн за державність. Зокрема, після весілля з Ольгою Федак, яке відбулося 18 лютого 1922 р., вони пожертвували 5 тис. марок на фонд українських інвалідів та 5 тис. марок для інтернованих вояків Армії УНР у Польщі⁸⁸. 26 квітня 1922 р. він увійшов до наглядової ради кооперативу «Союз українських інвалідів»⁸⁹.

На осінь 1922 р. внутрішньо-політичну ситуацію в Галичині визначала виборча кампанія. Що ближчими були вибори, то дужче польська окупаційна влада посилювала адміністративні заходи для максимального залучення українського населення до виборів. Кульмінацією бойкоту виборів стало смертельне поранення 15 жовтня в Кам'янці-Струмилівій (сучасне містечко Кам'янка-Бузька) українського маловідомого поета, журналіста та педагога Сидора Твердохліба, який колаборував із польською владою.

ВО попередила С. Твердохліба, щоб припинив виборчі провокації. Їм вдалось ввести в оточення Сидора Твердохліба свого члена Михайла Дзіковського, який організував на нього замах⁹⁰.

⁸⁵ Кордуба М. Щоденник 1918–1925. Львів: Вид-во УКУ, 2021. С. 447–450.

⁸⁶ Лист Євгена Коновальця до Андрія Мельника від 10 квітня 1922 р. *Кучерук О. Андрій Мельник. 1890–1964. Спогади. Документи. Листування* / упоряд.: О. Кучерук, Ю. Черченко. Київ, 2011. С. 402.

⁸⁷ ЦДАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 3565. Арк. 54–55.

⁸⁸ Новинки. *Громадський вістник*. 1922. 22 лютого. С. 6.

⁸⁹ Союз українських інвалідів. *Громадський вістник*. 1922. 29 квітня. С. 3.

⁹⁰ Козицький М. Львівські замахі. Львів: Апріорі, 2021. С. 93–94.

Поліція відразу заарештувала М. Дзіковського і він під час допитів розказав усе, що знав про ВО⁹¹. На 21 жовтня було заарештовано близько 200 осіб. Шукали В. Целевича, а особливо, зі слів М. Кордуби: «... дуже шукають за Коновальцем»⁹².

Деякі матеріали поліції свідчать, що Є. Коновальця та В. Целевича оголосили в розшук 21 жовтня⁹³. Після майже місяця переховування Є. Коновалець виїхав у Берлін, а 22 листопада 1922 р. прибув у Прагу. Тут декілька днів вирішив відпочити та приступити до подальшої діяльності⁹⁴. Він почав розбудовувати систему управління революційним рухом та забезпечення з еміграції. Насамперед треба було налагодити співпрацю з державним центром ЗУНР у Відні. Через прямі контакти з Є. Петрушевичем та урядом ЗУНР Є. Коновалець намагався вирішити проблему фінансування роботи еміграційного осередку ВО. Очевидно, фінансування, яке надходило від еміграції з США, було недостатнім.

Із Праги Є. Коновалець переїхав до Відня на переговори з керівництвом ЗУНР про співпрацю та фінансову підтримку. Після «полагодження конфлікту з Віднем», мабуть, йдеться про певні порозуміння з урядом ЗУНР, Є. Коновалець у кінці 1922 р. поселився в містечку Еберсвальде, приблизно за 60 км на північний схід від Берліна. Сюди ж приїхала дружина Ольга. Це спокійне містечко вибрав для того, щоб поміркувати «про все те, що чув та бачив»⁹⁵.

У кінці 1922 р. чи на початку 1923 р. у Гданську відбувся перший з'їзд ВО в еміграції. Серед присутніх був А. Мельник. Після з'їзду Є. Коновалець висловив надію: якщо жодна сила не знищить або не ослабить діяльності, то можна розраховувати на добрі результати вже незабаром⁹⁶.

Після рішення Ради послів держав Антанти щодо східних кордонів Польщі 14 березня 1923 р. на користь останньої, представництво ЗУНР розпочало активну кампанію зі встановлення повного контролю над ВО. Цю кампанію проводили на тлі започаткованої навесні 1923 р. співпраці Є. Петрушевича з радянською владою⁹⁷.

Начальна команда ВО в еміграції погодилася усунути Є. Коновальця з посади командира. Приблизно до літа 1924 р. ВО очолювала «Політ-Колегія» під керівництвом військового референта уряду ЗУНР Я. Селезінки. Крайовим командантом ВО на західноукраїнських землях залишався А. Мельник⁹⁸.

Гадаю, Євген Коновалець поступився через те, що потребував відпочинку, а також вони з дружиною Ольгою Федак чекали на народження дитини. 1 січня 1924 р. народився єдиний син Юрій Коновалець.

⁹¹ Навроцький О. Полковник Євген Коновалець. *Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації*. Торонто: Срібна Сурма, 1963. 36. II. С. 144.

⁹² Кордуба М. Щоденник 1918–1925. С. 516.

⁹³ Держархів Львівської обл. Ф. 108. Оп. 1. Спр. 299. Арк. 2, 4а.

⁹⁴ Лист Є. Коновальця до Я. Чижа від 23 листопада 1922 р. *Архів дослідницького центру історії імміграції, Університет Міннесоти*. Фонд Ярослав Чижа. Коробка 2. С. 1.

⁹⁵ Лист Є. Коновальця до Я. Чижа (дата написання відсутня). *Архів Ольги Кузьмович*. (Копію листа надав Андрій Салюк, яку зробив з оригіналу наданого О. Кузьмович). Арк. 1 (1–4).

⁹⁶ Там само. С. 2.

⁹⁷ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. Львів, 2013. С. 340–341.

⁹⁸ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. 3-тє вид. доп. Київ: Українська видавнича спілка, 2007. С. 36–37.

Оточення Є. Петрушевича зрозуміло, що навіть коли Є. Коновалець формально не керує ВО, його вплив зберігається. Тому вирішили усунути і крайову команду на чолі з Мельником. Через низку провокацій польська поліція 10 квітня 1924 р. арештувала А. Мельника. Слідство та суд затягнулися до березня 1925 р., А. Мельник отримав 4 роки в'язниці⁹⁹.

Утім, ці провокації мали зворотний ефект, у середині 1924 р. середовище ВО усунуло зорієнтованих на Є. Петрушевича членів організації та запросило повернутися Є. Коновальця. Приблизно з цього часу ВО починає називатись Українська військова організація (УВО).

У Берліні сформувалася нова Начальна команда УВО у складі: Євген Коновалець – головний комендант, Омелян Сенік – бойовий та економічний референт, Сидір Чучман – політичний і пресовий референт, Ріко Ярій – військовий референт, який відповідав за контакти з військово-політичними структурами Німеччини.

Євген Коновалець розумів, що розвиток і зміцнення українського націоналістичного руху без подальшого об'єднання з іншими націоналістичними організаціями в краю та на еміграції неможливий. На цьому шляху він розраховував на молодіжні організації, що сформувалися в Галичині та на еміграції. Лідери цих організацій активно контактували з УВО або навіть були її членами. Йдеться про покоління української молоді, значна частина якої народилася у першій декаді XX ст. У діяльності вони були самостійними та самодостатніми, а також ідейними й безкомпромисними.

Щодо відносин із політичними центрами, осередками та партіями, то керівництво УВО поступово відмежовується від контактів із ними, крім створеного в 1925 р. Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Сучасний дослідник Л. Калиняк пише, що процес розходження з УНДО почався наприкінці 1928 р.¹⁰⁰

Євген Коновалець доручив представляти УВО серед молодіжних націоналістичних організацій В. Мартинцю, якого на початку 1927 р. призначили головним редактором офіційного пресового органу УВО «Сурма»¹⁰¹.

Для створення єдиного націоналістичного осередку Є. Коновалець вів активно листування з Д. Андрієвським, який очолював Українську Національну Раду у Брюсселі¹⁰².

Усіх потенційних учасників об'єднавчого процесу зі створення єдиної націоналістичної організації вдалось зібрати 3 листопада 1927 р. на конференцію в Берліні. Серед них були Є. Коновалець – начальний комендант УВО; С. Нижанківський і Ю. Вассиян – представники «Групи української національної молоді» (Прага); М. Сціборський і П. Кожевників – представники «Легії укра-

⁹⁹ Там само. С. 38; Книш З. Власним руслом. Українська військова організація від осені 1922 до літа 1924 року. Івано-Франківськ, 2019. С. 55.

¹⁰⁰ Калиняк Л. УНДО, ОУН; еволюція міжпартійного конфлікту (1928–1938). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету*: зб. наук. праць. 2011. Вип. 12. С. 13–30.

¹⁰¹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки... С. 70.

¹⁰² Кучерук О. Дмитро Андрієвський і процес підготовки Першого Конгресу Українських Націоналістів 1929 р. *Український визвольний рух*. 2006. Зб. 8. С. 76–101.

їнських націоналістів»; О. Сенік і С. Чучман – представники УВО (Берлін); Петро Сайкевич і Любомир Макарушка – делегати крайової команди УВО (Львів); О. Боднарович, Б. Кравців і С. Охримович – делегати «Союзу української націоналістичної молоді» (Львів); В. Мартинець – делегат УВО і «Групи української національної молоді» (Берлін); Д. Андрієвський (Брюссель) і З. Пеленський (Берлін) – редакційні співробітники «Національної Думки».

Уже 5 листопада на конференції було створено «Провід українських націоналістів» у складі: Є. Коновалець – голова, В. Мартинець – секретар і референт преси та пропаганди, Д. Андрієвський – ідеологічний референт, М. Сціборський – політичний референт¹⁰³. Загалом конференція прийняла рішення скликати «Конгрес українських націоналістів» для створення «Організації українських націоналістів».

У Празі 7 квітня 1928 р. розпочала роботу Друга конференція українських націоналістів, яка тривала до 9 квітня. У ній взяв участь весь склад Проводу українських націоналістів та члени різних націоналістичних організацій.

У Відні 28 січня 1929 р. почався конгрес українських націоналістів, на який приїхало 30 представників, 4 з них із Галичини. Є. Коновалець зініціював запрошення на конгрес І. Рудницького, який представляв УНДО.

Після підведення підсумків і дискусій, 3 лютого, учасники сформуvalи керівний орган «Організації українських націоналістів» (ОУН). Одноголосно головою обрали Коновальця. На його пропозицію до складу проводу ОУН увійшли: М. Сціборський, В. Мартинець, П. Кожевників, Д. Андрієвський, Ю. Вассиян, М. Капустянський, Д. Демчук і Л. Костарів. Головним суддею обрали теж одноголосно Макара Кушніра, а головним інспектором – Якова Моралевича. Після завершального виступу Є. Коновальця конгрес закінчився¹⁰⁴.

У квітні 1929 р. Є. Коновалець поїхав до США та Канади. У США провів зустріч із представниками «Української стрілецької громади» – вояками й старшинами українських армій доби національної революції, доклався до створення «Організації державного відродження України». У Канаді було сформовано осередок, який згодом реорганізували в «Українське національне об'єднання». У серпні 1929 р. Є. Коновалець повернувся до Берліну¹⁰⁵.

Вільно їздити країнами Європи, а також за її межі Коновалець мав змогу завдяки допомозі Литви. Приблизно з 1925 р. Є. Коновалець, відвідавши тогочасну столицю Литви, місто Каунас, встановив тісні контакти з військовими. Було відкрито представництво УВО під керівництвом Івана Рев'юка, і Є. Коновалець отримав два литовські паспорти: один на ім'я Йозефа Новака, з яким завжди подорожував, другий – на власне ім'я, виданий у 1935 р. Литовський паспорт отримали також дружина Ольга та син Юрій¹⁰⁶.

У кінці лютого 1930 р. Є. Коновалець переїхав жити до Женеви. Як вже було зазначено, легальне становище забезпечували литовські паспорти, а от можливість

¹⁰³ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки... С. 65–70.

¹⁰⁴ Там само... С. 73–79.

¹⁰⁵ Мартинович О. Полковник Євген Коновалець (невідомі його листи, написані в червні 1929 р.). *Пам'ятки. Археографічний щорічник*. 2007. № 7. С. 368–373.

¹⁰⁶ Паспорт Ольги Коновалець. *Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада)*. Архів. Фонд Євгена Коновальця № 307/19. Коробка 5.

брати участь у різних міжнародних заходах – литовське журналістське посвідчення, видане в Каунасі 1929 р.¹⁰⁷.

Паралельно впродовж 1929 р. почала діяти крайова екіпіва ОУН, яку затвердив Є. Коновалець. За даними історика П. Мірчука, перший склад був таким: крайовий провідник – Б. Кравців, заступник і політичний референт – З. Пеленський, організаційний референт – С. Охримович, бойовий референт – З. Косак, ідеологічний референт – С. Ленкавський, референт із військового вишколу – С. Колодзінський та референт для роботи з юнацтвом – І. Габрусевич¹⁰⁸.

Після створення крайового осередку ОУН виникла дискусія щодо майбутнього УВО. З цього приводу в травні 1930 р. у Львові в келіях собору Святого Юра відбулася крайова конференція УВО–ОУН, що не дала відповіді, як далі має діяти УВО.

У червні в Празі вдалось провести чергову конференцію. За результатом її роботи Є. Коновалець оголосив спільне рішення: 1) УВО поступово згортає свою діяльність, всю політичну, пресову, пропагандистську й організаційну роботу здійснюватиме ОУН, УВО стає військовою референтурою ОУН, але всі свої акції проводить незалежно від ОУН, щоб убергти її як можна довше від уваги поліції; 2) крайовим провідником ОУН і крайовим комендантом УВО стає Ю. Головінський, Р. Сушко переходить до складу начальної команди УВО та переїжджає за кордон, контакти з УВО Ю. Головінський тримає через З. Книша, а з ОУН через З. Пеленського¹⁰⁹. На цей період припадає вихід на лідерські позиції в крайовій екіпіві ОУН Р. Шухевича та С. Бандери.

Часта зміна керівників крайових керівників УВО та ОУН у 1930–1931 рр. не сприяла реалізації рішень попередньої конференції. Тому в липні 1932 р. у Празі відбулася конференція ОУН для вирішення організаційних взаємовідносин ОУН–УВО. Від крайової екіпіві були присутні С. Бандера, Р. Шухевич та ін. Після дискусій прийняли постанову, де було затверджено організаційну єдність ОУН–УВО в Галичині та роз'яснено, що під назвою «УВО» треба розуміти бойову і військову референтуру ОУН.

Додатково вирішили створити «контрольно-розвідувальну» референтуру, яка мала наглядати за окремими членами ОУН та збирати інформацію про різних представників польської влади і тих, хто з нею співпрацює.

Наприкінці грудня 1932 р. українське суспільство сколихнула справа бойовиків ОУН Біласа і Данилишина, яким суд виніс смертну кару.

Ця подія стала приводом для проведення 3–6 червня 1933 р. у Берліні чергової конференції провуду ОУН із представниками крайової екіпіві ОУН. Предметом обговорення в чотирьох комісіях на конференції були організаційні, ідейно-програмані, політичні та військові питання. Серед важливих організаційних рішень була постанова про проведення в 1934 р. II Конгресу ОУН, участь у якому мали взяти і члени конференції.

¹⁰⁷ Журналістське посвідчення Євгена Коновальця. *Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви*. Фонд Євгена Коновальця № 307/19. Коробка 3. Папка 62.

¹⁰⁸ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки... С. 100.

¹⁰⁹ Там само. С. 117–119.

За даними Врецьони, найбільшу дискусію викликали такі питання: революційна тактика, ставлення ОУН до Німеччини, діяльність ОУН за кордоном і відносини Є. Коновальця та Ріко Ярого¹¹⁰.

За організований Сталіним геноцид українців у 1932–1933 рр. конференція прийняла рішення помститися вбивством агента КДБ СРСР, який перебував на посаді секретаря радянського консульства у Львові, Олексія Майлова. Підготувати цей наказ було доручено Бандері та Шухевичу. Завдання виконав 22 жовтня 1933 р. Микола Лемик¹¹¹.

Також 15 червня 1934 р. вбито міністра внутрішніх справ Броніслава Перадського. Це стало найгучнішим організованим ОУН убивством. Дослідники вважають, що його вчинили за проведену в 1930 р. «пацифікацію». П. Мірчук пише, що рішення про вбивства прийняли ще весною 1933 р. у Берліні у вузькому колі проводу ОУН та представників краю. Зокрема, на цьому засіданні були присутні Коновалець, Ярій, Барановський та Бандера¹¹².

Після цих процесів діяльність крайового представництва ОУН була парализованою, проте авторитет та вплив організації суттєво посилювалися. Тільки в лютому 1935 р. призначили нового крайового провідника – Лева Ребета, який очолював крайовий провід до 1939 р.

Перед Л. Ребетом поставало завдання відновити структуру й особовий склад ОУН. Для цього головний акцент змістили на внутрішню підготовку та вишкіл організаційних кадрів, що особливо не привертало уваги.

Зосередилися також на розбудові організаційної мережі на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші. Першим провідником ОУН на північно-західних землях провід ОУН призначив Миколу Коса.

У травні 1935 р. поліція та юстиція женевського кантону, на вимогу більшовиків, у присутності литовського консула заборонила проживати Є. Коновальцю в Женеві. Він виїжджає до Цюриха, а потім до курортного міста на березі Женевського озера Монтре. Улітку 1936 р. після постійної тяганини з правом на проживання в Швейцарії Коновалець переїхав у столицю Італії Рим.

За час керування ОУН в Є. Коновальця не було заступника. У серпні 1937 р. на Щирбському озері в Татрах він зустрівся з Андрієм Мельником. На цю зустріч вони приїхали з дружинами, які між собою були рідними сестрами – Ольгою та Софією. Під час прогулянки Є. Коновалець запропонував А. Мельнику переїхати жити за кордон і стати його заступником у Проводі українських націоналістів. Зі слів Андрія Мельника: «... я не зволікав з відповіддю і не просив часу до надуми, а відразу заявив: коли він вважає, що мені треба це зробити, що він пропонує, то я, свідомий ваги справи, піду назустріч його бажанню ...». Це була їхня остання розмова¹¹³.

¹¹⁰ Врецьона Є. Мої зустрічі з полковником. *Євген Коновалець та його доба* / упоряд.: В. Мороз, В. Муравський, І. Хома. Івано-Франківськ, 2021. С. 521–530.

¹¹¹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки... С. 258.

¹¹² Там само. С. 284–285.

¹¹³ Хома І. Про Андрія Мельника в контексті співпраці з полковником Євгеном Коновальцем. URL: <https://dyvys.info/2020/12/12/pro-andriya-melnyka-v-konteksti-spivpratsi-z-polkovnykom-eyvenom-konovaltsem/>

Євген Коновалець намагався уважно проводити міжнародні контакти, щоб ОУН не перетворилася на агентуру якоїсь держави. П. Мірчук назвав міжнародну діяльність Коновальця «тактикою політичної незалежності»¹¹⁴.

Тим часом ОУН стала впливовою військово-політичною організацією з представництвами в еміграції і на українських землях та об'єктом пильної уваги польських і радянських спецслужб. Періодично вдавалося розкривати завербованих польськими й радянськими службами членів ОУН.

У 1933 р. голова ОГПУ СРСР В'ячеслав Менжинський підписав наказ про розроблення плану дій з нейтралізації ОУН та її лідерів. Серед іншого був пункт про впровадження в оточення Євгена Коновальця перевіреної і надійної агентури, яка змогла б дізнаватися про плани провідника ОУН і впливати на розвиток подій. Такою людиною став колишній усусівець Василь Хомяк. Йому вдалося познайомити Євгена Коновальця з майбутнім убивцею Павлом Судоплатовим¹¹⁵.

Востаннє вони зустрілися 23 травня 1938 р. у Роттердамі. Перед тим, 17–22 травня 1938 р., Коновалець побував у Відні й Берліні, а в ніч на 23 травня виїхав із Берліна до Роттердама, поінформувавши членів проводу про заплановану зустріч із представником із УРСР. 23 травня, опинившись сам на сам із Коновальцем приблизно о 12 год 15 хв у центрі міста, Судоплатов передав йому приховану бомбу. У такий спосіб ОГПУ–НКВС реалізувала операцію з ліквідації людини, яка організувала об'єднання та очолила найсильніше українське військово-політичне представництво міжвоєнної доби. Його потенціал, попри частково досягнене радянськими спецслужбами роз'єднання ОУН, був продемонстрований в роки Другої світової війни, адже націоналістичний рух за самостійну, суверенну та соборну Україну спромігся виставити багатотисячну Українську повстанську армію.

У суботу 28 травня 1938 р. відбувся похорон Коновальця, у ньому взяли участь: дружина загиблого Ольга Коновалець, яка 26 травня прибула літаком із Рима, Віктор Курманович, радник Омелян Тарновецький, працівники Націоналістичної пресової служби в Берліні – Орест Чемеринський, Володимир Стахів та литовський консул. Брат Мирон Коновалець і Андрій Мельник зі своєю дружиною Софією Федак, рідною сестрою Ольги Коновалець, прибули до Роттердама вже після похорону.

Після вбивства Коновальця в націоналістичному русі настала певна порожнеча, шок та невизначеність, адже сформована система трималася на Коновальцю, який дуже вдало розвивав ОУН, розставляв акценти, зупиняв непорозуміння, особливо ті, що провокувала ворожа агентура. На жаль, він не встиг добре інтегрувати в організацію свого найкращого товариша А. Мельника, що дало б останньому змогу досконало розуміти різні покоління та настрої, переплетені в ОУН. Попри це, організація продовжила діяльність та залишалася найсильнішою українською революційною силою в боротьбі за відродження української державності. Пам'ять про Коновальця часто не дозволяла переходити певні «червоні лінії» в ОУН, які так не вдалося уникнути розколу.

Іван Хома

¹¹⁴ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки... С. 400.

¹¹⁵ Скрипник О. Євген Коновалець у протистоянні з ГПУ–НКВД. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/23/159547/>